

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфології девербативів убачаємо у визначенні неелементарних морфологічних класів віддієслівних СГ у межах кожного морфологічного типу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Городенська К. Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція словотвірних норм? // *Українська мова*. 2013. № 3. С. 3–12.
2. Данилина Н. И. Морфологические системы в синхронии и диахронии. Саратов: ИЦ «Наука», 2011. 400 с.
3. Демешко І. М. Словотвірна морфологія неолексем у словотвірних гніздах з вершинним дієсловом // *World Science* № 7 (23). Vol. 4. Dubai, 2017. Р. 18–23.
4. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: [монографія]. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2008. 434 с.
5. Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації. 2012–2013: [словник] / [заг. ред. А. Нелюби]. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2014. 172 с.
6. Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2015–2016). Словник / [заг. ред. А. Нелюби]. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2017. 204 с.
7. Стишов О. А. Основні тенденції словотвору в мові українських засобів масової інформації // *Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів мас. інформації)*. [2-е вид., переробл.]. Київ: Пугач, 2005. 388 с.
8. Стишов О. Утвердження національної ідентичності у словотворенні // *Українська мова і література в школах України*. 2014. № 3 (131). С. 16–19.

Стаття надійшла 02.10.2017 року

УДК 811.161.2'376.46'276.6:63-112

Василь Денисюк
(Умань, Україна)
e-mail: dvv2812@ukr.net

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ УЧАСНИКІВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТОПИСНОМУ ДИСКУРСІ XVII–XVIII ст.

*Статтю присвячено аналізу хронологічно важливого для розвитку української мови періоду – XVII–XVIII ст. та аналізу підгрупи найменувань на позначення сторін у міждержавних відносинах у воєнний час. Здійснено поділ досліджуваної лексики на дві групи – слова, що називають сторону-захисницю, і слова, що називають сторону-агресора. За структурними особливостями – це однослівні найменування і словосполучення, центром яких є як успадковані з киеворуського періоду номени **войско, полкъ, противникъ, люди, сила, ворогъ / врагъ, супостатъ**, так і назви, які в*

контексті набувають значення «воєнний супротивник» – етноніми, антропоніми, хороніми.

Ключові слова: українська мова XVII–XVIII ст., пам'ятки історіографічного жанру, суспільно-політична лексика, лексема, семантична структура.

Денисюк В. Лексика для означення учасників воєнного конфлікту в українському летописному дискурсі XVII–XVIII вв.

Стаття присвячена аналізу хронологічно важкого для розвитку українського мовного періоду – XVII–XVIII вв. і аналізу підгрупи найменувань для означення сторін в міждержавних відносинах в воєнне час. Досліджувані лексичні одиниці розділені на дві групи – слова, що називають сторону-захисника, і слова, що називають сторону-агресора. За структурними особливостями – це однословні найменування і словосполучення, ядром яких є спадкові з киево-руського періоду номени **войско**, **полк**, **противник**, **люди**, **сила**, **ворог** / **враг**, **супостать**, так і назви, які в контексті набувають значення «воєнний супротивник» – етноніми, антропоніми, хороніми.

Ключевые слова: український мовний XVII–XVIII вв., пам'ятки історіографічного жанру, суспільно-політична лексика, лексема, семантична структура.

Denysiuk V. Vocabulary on denotation of the participants of a military conflict in the Ukrainian chronicle discourse of the 17th–18th centuries.

The article is dedicated to the analysis of a chronologically important period (17th–18th centuries) for the development of the Ukrainian language and the analysis of a subgroup of names on denotation of the parties in the interstate relations during the wartime. Division of the studied vocabulary into two groups – words called the defender side and words called the aggressor side was made. The core of the subgroup of names on denotation of the party in the interstate relations which suffered from aggression was a specific lexeme of military semantics – **войско**, which was complicated by a possessive-pronoun or a relative-adjective differentiator. Such lexemes as **полк**, **сила**, **люд**, which gradually lost their military meaning became less frequent in use.

The authors of historiography generally used a specific vocabulary for denotation of the aggressor side. The names – attributive word combinations dominated by structural features. Ethnonyms and propriatives gained the meaning of «military adversary» depending on the events.

Keywords: Ukrainian language of the 17th–18th centuries, monuments of historiographical genre, social-and-political vocabulary, lexeme, semantic structure.

Вивчення історії формування словникового складу мови є актуальним у сучасній лінгвістичній науці, незважаючи на те, що українська історична лексикологія має солідну емпіричну базу (В. Винник, А. Генсьорський, В. Горобець, Д. Гринчишин, О. Зелінська, В. Німчук, Л. Полюга, М. Худаш, С. Яценко та ін.), зокрема й у дослідженні суспільно-політичної лексики (А. Бурячок). У нинішніх умовах радикальних перетворень у суспільному, економічному й особливо політичному житті,

розширення діяльності засобів масової інформації в усьому світі вивчення суспільно-політичної лексики набуває значущості.

Суспільно-політична лексика є важливою частиною лексичної системи української мови, вона охоплює досить широке коло слів, пов'язаних із суспільно-політичним устроєм та ідеологією держави і суспільства. Це пояснює постійну пильну увагу вчених до цієї лексики, починаючи з другої половини ХХ ст. Сьогодні, коли суспільно-політична лексика ввійшла в життя чи не кожного українця, коли формується нова політична мова, увага до цього пласту лексики тільки посилилася. Однак зауважимо, що в різні періоди суспільно-політичну лексику досліджували з різним ступенем об'єктивності, що було зумовлено ідеологією правлячої партії. Саме тому з-поміж питань, що потребують подальшого вивчення, відкритим залишається формування й функціонування окремих підгруп суспільно-політичної лексики в пам'ятках різних жанрів, що й визначає актуальність нашої розвідки.

Досліджувана нами підгрупа суспільно-політичної лексики так і не знайшла докладного опису у працях з історичної лексикології. Основну увагу лінгвісти звертали на лексику, якою номінували представників різних прошарків суспільства, учасників дипломатичних переговорів, дипломатичні угоди між державами та ін. Значний пласт становить лексика нового державного утворення – Запорозької Січі. Невключення аналізованої підгрупи найменувань у більш широке коло суспільно-політичної лексики зумовлено, очевидно, відсутністю чітко визначених критеріїв відбору та належністю цих мовних одиниць до інших термінологічних систем. На нашу думку, назви на позначення сторін у міждержавних відносинах у воєнний період є яскравим прикладом системних зв'язків у лексиці, тому що ця група не містить жодного спеціального за походженням номена, а екстралінгвальний чинник дозволив нам аналізовані лексеми об'єднати у дві групи: назви на позначення сторони-захисниці та назви на позначення сторони-агресора.

Назви на позначення сторони-захисниці. У творах історіографічного жанру багато уваги приділено зовнішній політиці держави. Проте, як зауважує А. Бурячок, «спеціальних назв для вираження поняття “учасник (учасники) війни своєї сторони” на противагу супротивній немає»¹.

Досліджувані тексти дозволяють говорити про втягнення в орбіту номінації держави, на яку напав ворог і яка змушена захищатися, насамперед лексики з військової сфери. Такими назвами були як спеціальні номени на позначення війська, так і номени узагальненої

¹ А. Бурячок. *Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов: Назви відносин між державами, народами*, Київ 1983, с. 151.

семантики. Прикметно, що військова термінологія як інтернаціональна вже в найдавніший період слугувала для номінації однакових понять в усіх країнах. Диференціаторами в таких випадках слугували присвійні займенники *свій, наш* у відповідній родовій та числовій формі.

У більшості назви на позначення «своєї» держави, змушеної оборонятися, а згодом і вести наступальні дії чи укласти угоду про перемир'я, зберігають киеворуські традиції. Стрижневим компонентом таких найменувань виступають військові терміни *войско, полкъ*, що вживалися в пам'ятках мови киеворуського періоду зі значенням «військо» (Срезн. I: 287; III: 1747). За даними лексикографічних праць, лексема *войско* з такою ж семантикою продовжує функціювати і в досліджуваній нами період (Тимч., ІСУЯ: 292; СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 194), що засвідчують пам'ятки історіографічного жанру, напр.: *На тот час **воиска нашого**, поляков, козаков запорозских так теж и донцов, всего было тисечеи Еї* (КЛ, 2: 110); *А в середу везирь з Юремь Хмелницкимь зо всѣми войсками и гарматами притягли и отступили **войска нашѣ** своими потугами, моцно достаючи цѣлій тиждень, где турковъ много побито, а под самимъ везиромъ коней двоухъ убито* (ЛС: 145); *Зараз того жь часу, отступивши от **нашого войска**, часть войска турецкого и татар, пошовши з Яненкомъ под Каневъ, и Каневъ достали и вирубали людей, и Каневъ спалили* (ЛС: 145–146).

У досліджуваних текстах не засвідчено таких назв на позначення сторін у міждержавних відносинах, як *рать, дружина*, активних у киеворуський період². Меншою частотою вживання, порівняно з попереднім періодом, характеризується і номен *полк*, що зумовлено змінами в семантиці: у козацькому війську полк був окремою структурною одиницею, що входила в одиницю вищого порядку. Тому можемо стверджувати, що саме в досліджуваній період лексема *полк* набуває чітко окресленого термінологічного значення. Звертає на себе і той факт, що будь-яка військова одиниця мала свого керівника. Цей позамовний чинник отримав у пам'ятках історіографічного жанру лінгвальне вираження в назві-словосполученні, головним компонентом якої виступав або пропріатив (власна назва керівника держави, війська, полку та ін.), або лексема на позначення військового звання, напр.: *И такъ приѣхавши Хмелницкий до обозу своего, и заставныхъ сенаторовъ казалъ до кроля одпровадити, а самъ зъ **войскомъ своимъ** приѣхавши подъ Збаражъ до другого **войска съвоего**, просилъ до обозу своего гетмановъ полскихъ и иныхъ пановъ на учту, а участвовавши оныхъ, далъ сорокъ возовъ лигоминъ вшелякихъ войску лядському* (ЧЛ: 10); *И Хмелницкий сталъ самъ в Немеровѣ з **войскомъ своимъ**, а Яненко у Корсунѣ, при*

² Там само.

которихъ и татаре стали и свои залогы по тихъ мѣстахъ поклали (ЛС: 146); ... **гетманъ** под Лохвицю уступилъ з **войсками своими**, а потомъ по указу ихъ царскихъ величествъ роспущено войско по домахъ (ЛС: 182); Ятвѣги почали утекати, а **Лев**, зъ **своимъ войскомъ** доганяючи, много ихъ позабивал (ХС: 276).

Зрідка літописці використовують обидві лексеми – й апелятив, і пропріатив – як головний структурний компонент найменування. Їх порядок чітко не закріплений: апелятив може виступати як у препозиції, так і в постпозиції, напр.: ... бо того жъ року и лѣта **гетманъ Хмелницькій**, затыгши орди часть и жолнѣровъ, комоника и пѣхоти, и з усѣми **полками своими** переправивши Днѣпръ, подступилъ под Переясловле и оного доставалъ часъ немалый (ЛС: 65); **Юрий Хмелницькій гетманъ**, который зменилъ цару московскому, а поклонившись королеви полскому Яну Казимирови, переправившись чрезъ Днѣпръ, ишолъ подъ Переяславль добывати въ немъ Ромодановского, воеводу московского, и стануль о полмилѣ отъ Днепра, зъ **войскомъ своимъ** (ЧЛ: 13).

Відгуком на історичні події та реалії українського суспільства XVI–XVIII ст. є розширення стрижневого компонента *войско* атрибутивами, утвореними суфіксальним способом від іменників-синонімів *козак*, *запорожець*, напр.: *Якож и теперъ заразъ **Войску нашему Запорозскому** напротивъ посполитого того неприятеля яко наскореи выходит и ув очи ему станутъ роскажѣмы* (КЛ, 2: 111); *Того жъ часу мая 8-го князь Ромодановскій з войсками великими под Нѣжинъ приходилъ, с котормъ **войско козацкое**, маючи з собою татаръ тысячей дванадцять при зятю ханскомъ Мамсирь-мурзѣ, дали бой в полю, але не додержавши козаки вступили в городъ за гетманомъ наказнимъ* (ЛС: 57).

У досліджуваних текстах фіксуємо словосполучення *рускіи войска*, де атрибутивний компонент утворений від назви давньої держави Русі, напр.: *И справившись всѣ **рускіи войска** з лядскіи, пошли под город, билися крѣпко* (ХС: 334 зв.). Ця мовна одиниця є додатковим свідченням продовження києворуських писемних традицій.

Поодинокими вживаннями представлено номінування своєї сторони похідним атрибутивом на позначення представників релігійного віровчення та іменника *войско*, напр.: ***Православное же войско**, мужественно въ храбрости воинской подвизающесея, нарочитий отпоръ неприятелю на всѣ страны даваху, въ всякомъ дерзновеніи всѣ праволучно идуще противу бесурмяном на Гору, от Черкас до рѣки чигиринской Тясмина лежащую, къ вывозу, зовомого Кувѣчинскому* (Синописис: 19).

Аналізовані контексти дозволяють стверджувати, що лексема *войско* без додаткових кваліфікаторів також слугувала для позначення «своєї» сторони, напр.: *А гетманъ ихъ облюгъ, бо **войско** мѣль потужное:*

козаковъ было по пять кротъ сто тысячей, а татаръ съ царемъ ганомъ и беемъ было по три кротъ сто тысячей (ХЛ: 80).

Невисокою частотністю позначене вживання присвійно-займенникового субстантиву *наши*. Очевидно, його поява змодельована ситуацією «автор – твір – читач», тобто літописець усвідомлював себе частиною «свого» соціуму, для якого і писав твір. Прикметно, що аналізований субстантив засвідчено тільки у формі множини, напр.: *В той час татарин указался ис чарами, кгдаж на корогви была написанна литеря такая, а наверху голова члчая з долгою бородою, которои з уст дым шкаредными и смродливый выходил на наших* (КЛ, 5: 104).

Києворуські традиції простежуємо й у використанні іменника *вои*. Незважаючи на поодинокі випадки вживання, можемо констатувати, що послуговувалися ним переважно автори релігійного сану, наприклад Інокентій Гізель: *Неприятель же, войсками своими Гору ту окрышиве и всѣ удобными восходы на ню янчарами съ многою огненною стрельбою засадивше, отнюдь восхода христіанским воем возбраняху* (Синописис: 81).

Розширює номінативний ряд на позначення «своїї» сторони лексема *козак*, запозичена з тюркських мов (ЕСУМ II: 496). Так у XVI–XVIII ст. називали вільну людину, захисника своєї країни, яка боролася проти польського та турецького поневолення. Будучи одним із ключових символів тодішньої Української держави, лексема *козак* могла вживатися і без додаткового присвійно-займенникового диференціатора. Зазначимо, що такі контексти в досліджуваних текстах переважають, напр.: *Року 1649 знову козаки на ляхи ишли полки пудъ Межибожъ, бо тамъ были ляхи, который мѣста пустошили: Острополь, Костантиновъ Старый, Летичовъ и Синявку и людий погубили* (ХЛ: 80); *Крол полскы Владиславъ помер рок ꙗхмѣ [1648], тогож року война с козаками вел: была и побили козаки ляховъ* (ЛК: 3); *Под Переясловем козаки войну мѣли з ляхами. <...> Под Кумейками з ляхами козаки войну мѣли* (ЛД: 227); *... Сѣрко на самый день Воскресенія Христова, вышедши зъ своими козаками зъ замочку, инсперате вдарилъ на ляхи и много ихъ постиналъ и покололъ* (ЧЛ: 15); *Того жъ року, мѣсяца мая дня 1, Иоаннъ Мировичъ, полковникъ переяславский, въ Ляховичахъ, на консистенціи, былъ облеженъ отъ шведовъ; тамъ, боронячися имъ добре, шведовъ до трехъ тысячий трупомъ положилъ, але шведы не отходили отъ того его облеженя, где будучи полковникъ съ козаками своими седмсотъ, и еще бы имъ болишь боронилъся* (ЧЛ: 24).

Меншою активністю вживання позначені лексеми *люди* і *сила*. Як зазначає А. Бурячок, у києворуський період вони реалізували значення

«військо»³. На відміну від іменників *рать*, *вои*, які звузили сферу функціонування в українській мові XVI–XVIII ст., а номен *дружина* взагалі утратив військову семантику, лексема *люди* шляхом сингуляризації зберегла в собі значення «військо». Як засвідчує ілюстративний матеріал, цей іменник мав при собі додаткові кваліфікатори, оскільки без них відбувалася втрата військового значення, напр.: *Потом, гди их привел в небезъпечние месца над озеро Раковец у реки Беръладу, ударил на туръки и та(м)же туръков с татари малим своим людом сто тисеч наголову поразил, а трупы побытих казал зносит на громаду, якож там кости их громадамы еще лежат и тры кресты е(ст) на знак того звытязства мурованые на том же местцу стоят* (ЛБ: 67); *Тилко ж нашъ людъ несталій, zostавивши табуръ, у Днѣпръ уплавъ пойшолю, тилко гармати поромомъ перевезли, що татаре ажъ у Днѣпръ за москвою уганяли, але з берега стрилбою з гармат и дробною оныхъ отбывали, бо вода мала на тотъ часъ была* (ЛС: 69). За даними «Матеріалів» І. Срезневського, номен *сила* в киеворуський період функціонував зі значенням «військо» (Срезн. III: 350). У XIV–XV ст. в українській мові цей іменник реалізував таку ж семантику (ССУМ II: 343). Як засвідчують досліджувані тексти, лексема *сила* без змін у граматичі, проте ускладнена присвійно-займенниковим компонентом, продовжує використовуватися з військовим значенням, напр.: *А юж были ляхи от незбожнаго Выговского научени, кды войну зточили, теды всю свою силу на орду обернули, що орды розуміючи, же ест намова козацкая из ляхами, же их з обох сторон хотят битъ* (ЛД: 228). У сучасній українській мові іменник *сила* входить до складу найменування всіх родів військ нашої країни – Збройні сили України.

Твори історіографічного жанру засвідчують, що в орбіту номінації «своїї» сторони втягнуто й адміністративно-територіальну лексику. Такими назвами є *край*, *земля*, що функціують у досліджуваних текстах з додатковим кваліфікатором, напр.: *Которая много злого знаменовала нашим краем, бо татарове, люд у нас пред тим неслиханий, пришедши тут от всходу слонца, пераправилисе през реку Волгу року* (ЛБ: 64); *Витулт послал послы свои до гетмана Темерлянова, доведаячися от него, для чого би тут тут, в тие краи, так далеко притегнули, кджиж там татарове в Азии на мешкане, жеби дали нашей земли покой; упоминал по сем, аби с тих пол оттегнул, гди жес мы о тие поля готови померти* (ЛБ: 65).

У ході національно-визвольної війни, на думку В. Горобця, активізується в ужитку, набуваючи нового громадського звучання, слово

³ Там само.

*отчизна*⁴. Воно вступає в синонімічні відношення з лексемами *край*, *земля*. У досліджуваних текстах словосполучення *отчизна своя* декларує значення «сторона в міждержавних відносинах, проти якої здійснено агресію», напр.: *А особливо однак п̃ну Петрови Кунашевичови Сагайдачному, который его за универсалом кр. его мл. позволенемъ а за воисковым розказанемъ з выборнымъ люду рицѣрского полком аж до Волоское граници провадил, иншим сотником и молоицом под тот час, кгда уже [з] ними на граници розежчал, до цалованя руки его прибилым, перед собою мел, широкими словы через тлу[ма]ча мовил, абы се ярма поганского, которого указовал быт хрестияном тяжко и неизносно, пилно стерегли, абы милую **отчизну свою**, а в неи и самих себе чуле боронили, упоминал и просиль* (КЛ, 5: 112). Крім присвійно-займенникового компонента, словосполучення могло поширюватися і відтопонімним прикметником, напр.: *Теди и ми болей отъ сего времени о ихъ прязнь Вашей Гетьманской Мосцѣ старатися не радимъ, а замисль Вашъ ... за слушній быти признаваемъ и даемо нашу войсковую Вамъ порадю, абисте того дѣла не оставляли и оное кончили, якъ ку наилучшой ползѣ **отчизнѣ нашей Малоросійской** и всего войска Запорожского* (ЛВ I: 169).

У синонімічні відношення з лексемами *край*, *земля*, *отчизна* вступає хоронім *Україна*, який також засвідчено з додатковими кваліфікаторами – присвійним займенником та відтопонімним прикметником, напр.: *... поневажъ они всему злу и войнѣ будучи початкомъ и причиною и чрезъ шестолѣтнюю войны операцію видячи якъ въ коронѣ своєї, такъ і въ **Украинѣ нашей Малоросійской** доволніе попели зъ поселеній людськихъ і костей людей, войною побитихъ по полямъ лежащіе, нѣмало своего сердца нехотять смягчити* (ЛВ I: 169).

Назви на позначення сторони-агресора. Досліджувані нами твори історіографічного жанру містять велику кількість контекстів, де автори, описуючи події, що стосуються зовнішньої політики держави, використовують різні номінації для позначення сторони-агресора. Найдавніші писемні пам'ятки вже засвідчують лексику цієї підгрупи, проте яскраво вираженого значення «воєнний супротивник; ворог» ще не всі з назв могли репрезентувати. За даними «Матеріалів» І. Срезневського, у мові киеворуського періоду для реалізації поняття 'ворог' функціювали повноголосна форма *ворогъ* (Срезн. I: 302), неповноголосна форма *врагъ* (Срезн. I: 310). Укладачі «Словника давньоруської мови XI–XIV ст.» у семантичній структурі лексем *ворогъ* (СДРЯ I: 475) і *врагъ* (СДРЯ I: 479) виокремлюють спеціальне значення «воєнний супротивник, неприятель».

⁴ В. Горобець. *Суспільно-політична лексика [в:] Історія української мови. Лексика і фразеологія*, Київ 1983, с. 484.

Іншою назвою, в якій також у києворуський період розвинулася воєнна семантика, є номен *противникъ*. І. Срезневський у «Матеріалах» не виокремлює воєнного значення, акцентуючи тільки на релігійному та морально-етичному (Срезн. II: 1595). На думку Ф. Сороколетова, лексема *противникъ* набуває семантики «воєнний супротивник» з XIII ст. під впливом прикметника *противныи*, у якому це значення розвинулося раніше, ніж в іменнику⁵.

В українській мові лексема *ворогъ* зберігає воєнне значення і в наступний період (ССУМ I: 197). Укладачі «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» у слові *противникъ* не виокремлюють значення «воєнний супротивник» (ССУМ II: 265). На нашу думку, невиокремлення воєнної семантики не можна пояснювати специфікою джерельної бази словника. Навпаки, це є додатковим підтвердженням того, що номен *противникъ* староукраїнською мовою був успадкований без значення «сторона-агресор». У XV–XVIII ст. він продовжував функціювати в конфесійних текстах, реалізуючи семантику «відступник, противник релігійного вчення, віри» (Тимч., Матер. II: 251), напр.: *Видите, рече, что се есть, не до(д)го сему со вами быти, воскорѣ бо будетъ сѣло велии противникъ цркви х(с)вои восто(ч)ного православіа* (ГЛ: єї); *та же и всѣ противници вѣры х(с)вои сѣло радовахуста сихъ безѣмию и запусѣнию тогда же того мѣстѣца* (ГЛ: ла).

У XVI–XVIII ст., за даними лексикографічних праць, іменник *ворогъ* функціював зі значенням «воєнний супротивник» (Тимч., ІСУЯ: 310; Тимч., Матер. I: 115; СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 231). Проте досліджувані пам'ятки, жанр яких – історіографія – передбачав насичення текстів військовою лексикою як однією з центральних груп, зрідка засвідчують використання цього номена. Можливо, причину такої наднизької частотності вживання слід убачати в тому, що лексема *ворогъ* реалізувала узагальнену семантику і могла бути використана для номінації будь-кого. Історіографії, одним із критеріїв яких є достовірність, вимагали точного найменування суб'єктів дій, а тому їх автори послуговувалися словами з «точною» семантикою. Поодинокими випадками позначене вживання іменника *ворогъ* з воєнною семантикою, напр.: *Ω томъ посылаю вамъ гетмана моего Мамшѣя зъ войскомъ моим. Идѣте ж з нимъ на Литву, на своихъ вороговъ* (ХС: 305 зв. – 306). Часто в засвідчених контекстах іменник *ворогъ* синкретизує і державницьку, й особисту семи, напр.: *Хмельницькій, гетманъ новій, въ недѣлю третюю по Пасцѣ святихъ мирносицъ, априля 22, зъ Сѣчи зъ войскомъ запорожскимъ рушивши, и зъ Тугай Беомъ мурзою въ полю вишше Базавлука совокупившись, любо*

⁵ Ф. Сороколетов. *История военной лексики в русском языке (XI–XVII вв.)*, Ленинград 1970, с. 96.

намѣрилъ былъ прямо на Чигиринъ зъ войскомъ простовати для привитанья тамъ Чаплинского, главного **ворога** своего (ЛВ I: 60); Потомъ Хмельницкій, зъ Тугай Беомъ преправивши чрезъ Жолтую Воду обозъ, стануль онимъ край окоповъ лядскихъ и для зловлення Чаплинского, **ворога** своего, заразъ виправиль до Чигирина ... добрихъ молодцовъ полтора ста человекъ (ЛВ I: 63); Бо Хмельницкій, пришедши зъ войскомъ козацкимъ отъ Запорожжя до Чигирина, зловиль Чаплинского, главного **ворога** своего, и оттявши ему голову, Чаплинскую поняль въ жену себѣ (ЛВ I: 65).

Це ж стосується і неповноголосного варіанту *врагъ*, який засвідчений частіше, проте кількість уживань із релігійною семантикою значно перевищує кількість уживань із воєнною, напр.: *Тогда жестокосердый враг, вейзер турецкій, от презѣльных туги и студа своего ради великія пагубы своих нечестивых, ели богохулныя души своя не испроверже* (Синопис: 67); *Чому врагъ ненавидяй добра людского, чрезъ инструментъ свой Чаплинского позавидѣвши, вигналь былъ на время зъ дому и осѣдлость его, Хмельницкого, до Запорожжя; чрезъ якое вигнанне, не тилко значное и незказанное крови православной и римской здѣлалъ пролитіе, але и великое коронѣ Польской и Украинѣ Малоросійской нанесль спустошенне и розореніе* (ЛВ I: 65); *островъ же весь граждане пустошаху, и ѡтѣшашеста симъ врагъ вселукавый, тако и гвств(н)нѣ реготаху на дзво(н)ницы и по храминахъ* (ГЛ: л – ла̃).

Широку активність на позначення сторони-агресора в досліджуваних пам'ятках виявляє іменник *неприятель* у різних графіко-фонетичних варіантах. З походження це старослов'янське. А. Бурячок указує, що до складу аналізованої лексики це слово ввійшло з другої половини XIV ст. Будучи утвореним префіксальним способом від іменника *приятель* «друг» як антонім, воно виражало поняття 'ворог'⁶. І. Срезневський у словниковій статті *неприятель* наводить тільки один фрагмент із пам'ятки, датованої 1388 р., і вказує, що ця лексема має значення «ворог» (Срезн. II: 416). Укладачі «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» кодифікують номен *неприятель* зі значенням «ворог, неприятель» (ССУМ II: 42). Проте наведений у словниковій статті ілюстративний матеріал свідчить про розщеплення первинного значення на два – «воєнний супротивник» і «недруг». Це ж спостерігаємо і в досліджуваних текстах історіографічного жанру, напр.: *През всѣ вѣки ани турки, ани Батий, которыи былъ Рускую и Полскую всю земли до грунту попустошил, Каменецъ не добыл, ани иншии жаден неприятел а якъ есть барзо оборонное мѣсто Каменецъ, такъ его Стриковскій описуеть, которыи самъ былъ в Каменцу* (ХС: 108 – 108 зв.); *Егда же болшии силы*

⁶ А. Бурячок. *Зазнач. праця*, с. 165.

его царского пресвѣтлаго величества, при боярину и воеводѣ князю Григорию Григоріевичу Ромодановскому, и многіи полки Войска Запорозкого, при гетману Іоанну Самойловичу, съ богом данною ему благонравною отраслію, Семеоном, у Днѣпра снійдошася, абіе вси купно, силою крѣпкаго въ бранех господа въоружившеся, пойдоша іюля 31-го съ поля Бужинскаго къ Чигирину на одсѣч своих, съ всѣми обозами просто въ очи **непріятелевъ**, ополчившемуся окрест Чигирина (Синописис: 53); Якож и тепер заразъ Воиску нашому Запорозскому на против посполитого того **непріятеля** яко наскореи выходит и ув очи ему станут роскажемъ (КЛ, 2: 111); О которихъ силахъ татарскихъ увѣдомившися гетманъ нашъ запорожский Іванъ Мазепа, не допускаючи далій онимъ **непріятелемъ** распростиратися и пустошити Украины, скупивши войска свои, вийшоль противко нихъ на Прилуку, на Лохвицу да на Гадячое (ЛС: 157); Послали теж и татарове до руси, абі не помагали половцом, своїм **непріятелем** (ЛБ: 387); ... Хмельницькій зачасу о томъ провѣдавши, виправиль заразъ противъ того **непріятеля** зъ Богуномъ, полковникомъ браславскимъ, и арматами встрѣчу на Ташликъ тридцять тисячъ войска своего козацкаго, приказавши, абі не допустилъ того **непріятеля** до Украины (ЛВ I: 288).

Подальша доля номена *непріятель* в українській мові позначена змінами в семантичній структурі: на перше місце виходить розмовне значення «людина, яка неприязно, недружелюбно, вороже ставиться до кого-, чого-небудь», натомість воєнне значення «ворожі збройні сили, ворог у воєнних діях; противник» звужує сферу використання (СУМ IV: 370).

Тільки в «Синописі» Інокентія Гізеля натрапляємо на лексему *супостатъ*, яка в киеворуський період вступала в синонімічні відношення зі словами *ворогъ*, *противникъ*, напр.: *Всѣже оставшія бѣсурмане устремилися бяху всеконечнѣ на бѣгство, а православныи войска, въ побѣдителном торжествѣ суще, надѣяхуся всяко тому **супостату**, падишему уже, не востати* (Синописис: 52). Значення «ворог» в іменнику *супостатъ* виокремлює І. Срезневський (Срезн. III: 620). З цим же значенням лексема функціювала в українській мові пізнішого періоду (ССУМ II: 402).

Киеворуську традицію простежуємо в І. Гізеля й у використанні слова *вои* з відповідним атрибутивом для номінації країни – воєнного супротивника, напр.: *Лютый же супостат христіанскаго рода, діавол, от обилія своєю злобы, лукаваго онаго вейзера, яко свойственныи свой сатанинскій сосуд, от послѣднего унынія и малодушія, аки от смертоноснаго сна возбуждши, попусти его оставшія **вои бѣсурманскія** от намѣреннаго бѣгства удержати* (Синописис: 69).

Для номінації сторони-агресора автори послуговуються такими ж лексемами, що і для номінації своєї сторони. Ядром таких словосполучень є іменники *войско*, *люди*. Власне атрибутив-кваліфікатор указує на країну, яка веде військові дії по відношенню до сторони-захисниці, напр.: *Скупивши воиска полского, которое зобрано было на рокош против его кр. мл. теперешнего Жикмонта Третьего, вторгнуль до земли Московское под Навагородом, маючи поляков тисечеи І [10], над которым воискомъ полским был старшимъ гетманом пан Меховицкии* (КЛ, 5: 110); *А войска коронные уступили за Богъ, а инные въ Полицу повернули, и усѣ войска коронные коло Подгоря держалися* (ЛС: 40).

Поширення в досліджуваних текстах на позначення сторони-агресора набувають словосполучення з центром *люди*, атрибутивний компонент у яких утворено суфіксальним способом від етноніма, напр.: *В лѣто 5X-го [6600-го] быст предивно чудо у Полоцку, топот конскихъ чуту и копыта видѣти в ноци по улицамъ множество яко члѣци бѣси ршущѣ и во дни являхус, и узвляху людѣи полоцких, и с того умираху* (КЛ, 2: 115).

Використовують автори і спеціальні терміни для позначення військової одиниці, номінуючи ними сторону-агресора, напр.: *А до орды безъ личбы панять пошло, и Хомутовскій, войтъ хмелницкій, взятъ* (ХЛ: 79); *А потымъ, орда пришла сильная на Украину, по которую Хмелницкий посылалъ, але на той часъ не приспѣла гды Ромодановский гонилъ Хмелницкого, и много шкоды въ людяхъ починила* (ЧЛ: 14).

Як ми зазначали вище, власне конкретизація суб'єктів міжнародних відносин у військовий період вимагала від історіографів точної номінації того чи того суб'єкта. Тому в досліджуваних текстах спостерігаємо послідовне використання етнонімів на позначення ворожої сторони, напр.: *... ляхи заразъ у великий постъ пошли на козаки на Украину, и Богданъ Хмелницкій, гетманъ запорозский, побилъ ихъ и обоихъ (гетмановъ) взялъ: перше на Жовтой, где и сынъ гетмана Потоцкого загибъ, а потомъ пудъ Корсуномъ, где и самого уже гетмана Потоцкого и Калиновского, гетмана полного, въ неволю татаромъ поотдавали, мая 16 дня* (ХЛ: 79); *Были и татаре на помочь козакомъ, и побилы ляховъ, а други повтѣкали* (ХЛ: 80); *Нѣмцы стали февраля 9, але злыи, же увесь Хмелникъ затривожили, и рѣдко хто ся одержалъ: всѣ мещане утекли прочъ* (ХЛ: 81); *... црковъ даша на третие мѣстѣце, до веси, тамо близъ суцей, таже глѣють подыща, которую по многихъ временехъ татаре спалили* (ГЛ: кв); *Всѣже оставшия бѣсурмане устремилися бяху всеконечнѣ на бѣгство, а православныи войска, въ побѣдителном торжествѣ суце, надѣяхуся всяко тому супостату, падишему уже, не востати* (Синописис: 56); *На тот час половцы Рускую землю воевали, там же вся шляхъта руская, зебравшися, просилы просилы обудъвохъ братий, аби выпустили Весеслава з вазенья, иж для них на нас Бог карае половцами* (ЛБ: 79);

Потом той *Портянка* в том поселствѣ головою своею наложил, здох в поганской землѣ, як пес, бо он юж то два разы из тым поселством до **турчина** ходив, юж тому лѣт двѣ, Украину **турчинови** в моц поддаючи и у вѣчное подданство хотѣли заводячи (ЛД: 233); Того жь року, *Наливайко* спалил *Слуцкѣ* и *Могилевѣ* великий, а потымъ подѣ *Лубнами*, на *Солоницѣ*, **ляхи** збили его войско, а самого *Наливайка* и двоохъ его полковниковъ, *Мазепу* и *Лободу*, живцемъ побрали (ЧЛ: 5); А **турки** заразъ будучи пристрашоны не помалу, оставивши поляковъ, станули въ одной купѣ обозомъ своимъ, але *Сагайдачный* съ козаками промысломъ своимъ рвалъ въ ночи **турковъ**, забиваючи ихъ, и живцемъ беручи (ЧЛ: 7) та ін.

Цікавим є випадок уточнення етнічного складу військової одиниці супротивника, напр.: *И гетманъ у Хмелнику былъ мѣсяца іюня 15 дня, и татаръ безъ личбы: царъ ганъ шовъ, а зъ нимъ войско незличное татаръ: крымцы, билгородцы, нагаи* (ХЛ: 80).

Конкретною назвою сторони-агресора є словосполучення, до складу якого входить антропонім для ідентифікації керівника держави, лексема на позначення титулу чи посади та вказівка на військову одиницю, напр.: *Року тысяча шестсот шестдесят четвертого октоврия двадцятого дня Ян Казимер, король полскый, з войсками своими по Бѣлой Церкви увойшов* (ЛД: 231); *Року от Х(ристов)а 23 дня в лето от Сотворения Світа шест тисечей деведсят второй, м(іся)ца ноямѣвра 21 дня Менди Курей, цар орди переконское, злочестивий взял приступом Киев, у церквах побрал начине золотое и сребенъное* (ЛБ: 68); *Имбраимъ паша Чигирина зъ великимъ добывалъ войскомъ турецкимъ и татарскимъ* (ЧЛ: 18). Прикметно, що в таких контекстах присвійно-займенниковий компонент також слугує додатковим засобом номінації сторони-агресора.

Зрідка автори для називання воєнного супротивника використовують і лексеми на позначення родів військ, напр.: *Того жь року, Чернецкий зъ жолнѣрами своими, въ постѣ великий, въ середу першого тиждня, о вечерней годинѣ, пришелъ до Чигирина и облѣглъ Сѣрка въ Бужинѣ* (ЧЛ: 14); *О чомъ Хмелницкій увѣдомившись, полки козацкіе скупилъ и постановилъ по городахъ отъ Уманя, а сам з інними полками и войсками его царского величества, надъ которими старшій былъ бояринъ Василій Борисович Шереметевъ, зъ немалымъ войскомъ сталъ у Ставицахъ, аже почувъ, же жолнѣрове зъ ордою зближаются, рушилъ зъ Ставицъ ку Уманю и тамъ за Пятигорами на Дрижинолю въ поляхъ споткалися з ордою и тими войсками коронними, и стала война великая* (ЛС: 40).

Хороніми слугують історіографам точним найменуванням агресора, напр.: *кроль Казимиръ отишолъ зо всѣмъ войскомъ до Полицы* (ЧЛ: 10); *Того ж року рускую землю ку Полицы прилучено* (ЛБ: 68); *Гетманове коронные по уступленню на зиму короля шведского послали въ Крымъ и*

переєдали хана зь ордою, жебы оным на помощь выйшли зносити Украину, а звлаца зимою, що орда зь охотою учинила, и вытягла потуга великая (ЛС: 39); Задля чого гетманъ Хмелничченко хана зь **Криму** зо всѣми ордами зотягъ и Переясловле держалъ въ облеженю зь ордами и войскомъ козацкимъ и жолнѣрами, але своего не доказалъ, бо городъ Переясловле і инніе оному не здавалися (ЛС: 64).

Зрідка автори на позначення ворога використовують назву міста, звідки родом чи де знаходиться резиденція очільника цієї держави, напр.: Року Сулима на Кодаку немцов погромил, за то у **Варшаве** горьлом приплатил (ЛБ: 73); Тогда жъ Кизиму сотника и сына его въ Киевѣ на палъ збили, а Павлюка у **Варшавѣ** стято (ЧЛ: 8).

Отже, суспільно-політична лексика є великим пластом словникового фонду української мови. Ядро підгрупи найменувань на позначення сторони в міждержавних відносинах, яка зазнала агресії, становить питома лексема військової семантики *войско*, ускладнена присвійно-займенниковим чи відносно-прикметниковим диференціатором. Менш частотними за вживанням є лексеми *полк*, *сила*, *люд*, які поступово втрачають військове значення.

Для номінації сторони-агресора автори історіографій послуговуються загалом питоною лексикою. За структурними особливостями переважають назви – атрибутивні словосполучення. Значення «воєнний супротивник» залежно від подій набувають етноніми та пропріативи.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГЛ – *Летопись Густынского монастыря* [в:] *Чтения в обществе истории и древностей российских*, 1848, № 8, с. 1–38.

ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови*, в 7 т., т. 1–5, за ред. О. С. Мельничука, Київ 1982–2006.

КЛ – *Київський літопис першої чверті XVII ст.* [в:] *Український історичний журнал*, 1989, № 2, с. 107–120; 1989, № 5, с. 103–114.

ЛБ – Мицик Ю., *Літопис Яна Бінвільського* [в:] *Наукові записки Києво-Могилянської академії. Історичні науки*, 2002, т. 20, ч. 2, с. 60–77.

ЛВ – *Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ*, составилъ Самоилъ Величко, бывший канцеляристъ канцеляріи войска запорожскаго, 1720, Киев 1848, т. 1. VIII, 454, 51, XXX с.

ЛД – Мыцык Ю. А., «Літописецъ» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. [в:] *Летописи и хроники 1984*, Москва 1984, с. 219–234.

ЛК – *Літопис Крехівського монастиря* [в:] *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 1904, т. 62, кн. 4, misc., с. 1–3.

ЛС – *Лѣтопись Самовидца* [в:] *Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, «Краткого Описанія Малороссіи» и «Собранія Историческаго»*, Киев 1878, с. 1–207.

СДРЯ – *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, в 10 т., т. I–VI, под ред. Р. И. Аванесова, Москва 1988–2000.

Синопис – Гизель И., *Синопис*, Київ 1680, 129 с.

Срезн. – Срезневский И. И., *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. I–III, Санкт-Петербург 1893–1912.

ССУМ – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. 1–2, Київ 1977–1978.

СУМ – *Словник української мови*, в 11 т., т. 1–11, за ред. І. К. Білодіда, Київ 1970–1980.

СУМ^{16–17} – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, вип. 1–15, Львів 1994–2010.

Тимч., ІСУЯ – *Історичний словник українського языка*, за ред. Є. Тимченка, Харків Київ 1930–1932, т. 1, вип. 1–2, 947 с.

Тимч., Матер. – Тимченко Є., *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.*, у 2 кн., Німчук В. В. (відп. ред.) та ін., Київ Нью-Йорк 2002, кн. 1, 512 с.; 2003, кн. 2, 512 с.

ХЛ – *Хмельницкая лѣтопись (1636–1650) [в:] Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложениемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, «Краткого Описанія Малороссіи» и «Собранія Историческаго»*, Киев 1878, с. 77–81.

ХС – Софонович Ф., *Хроніка з літописців стародавніх*, підг. тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка, Київ 1992, 336 с.

ЧЛ – *Черниговская лѣтопись по новому списку (1587 – 1725)*, Киев 1890, 44 с.

Стаття надійшла 06.10.2017 року

УДК 811.161.2'367

Олена Дуденко, Тетяна Жила
(Умань, Україна)
e-mail: nusik2009@meta.ua

ОСОБЛИВОСТІ ПОРІВНЯНЬ У ПРОЗІ ЛЮКО ДАШВАР

У статті проаналізовано синтаксичні порівняння, реалізовані в мові романів Люко Дашвар «ПоКров» та «Мати все». Розглянуто безсполучникові та сполучникові порівняльні конструкції, використані автором; на основі узагальнених критеріїв їх відмежовано від підрядних порівняльних речень. Зроблено висновок, що порівняння можна назвати улюбленим стилістичним прийомом письменниці. Вона послуговується ними часто, інколи «нанизує» по декілька послідовно. Порівняння допомагають автору творити образи персонажів, характеризують явища природи або предмети довкілля.

Ключові слова: порівняння, порівняльна конструкція, безсполучникові та сполучникові порівняння, порівняльний зворот, підрядне порівняльне речення, Люко Дашвар.

Дуденко Е., Жила Т. Особенности сравнительных конструкций в прозе Люко Дашвар.